

ECONOMISCHE PROGRESSIVITEIT BIJ WERKNEMERS. GEWORTELD IN HUN ARBEID?

Yves De Weerd & Hans De Witte

1. PROBLEEMSTELLING & HYPOTHESEN

1.1. Inleiding

Dat er twee onafhankelijke, fundamentele dimensies bestaan in de maatschappelijke attitudes die mensen er op na houden, is inmiddels veelvuldig aangetoond (zie o.m.: Mitchell, 1966; Kelly & Chambliss, 1966; O'Kane, 1970; Felling & Peeters, 1984; Fleishman, 1988; De Witte, 1990; Middendorp, 1991; Scheepers e.a., 1992; Heath e.a., 1993; Molnár e.a., 1994; Evans e.a., 1996; De Witte, 1997; De Witte & Scheepers, 1999; Houtman, 2000). Het gaat dan enerzijds over cultureel, en anderzijds over economisch conservatisme. In dit artikel wordt toegespitst op de economische dimensie, waarbinnen volgende inhoudelijke tegenpolen te onderscheiden zijn (zie o.m.: De Witte & Scheepers, 1999). Enerzijds de economisch *conservatieven*, die pleiten voor (individuele) vrijheid als basiswaarde. Ze zijn als dusdanig gekant tegen overheidsingrijpen, aangezien dit tot een (voor hen ongewenste) nivellering zou leiden. Vooral de bedienden en kaders blijken deze mening te delen. De *progressieve* tegenpool vertrekt vanuit de basiswaarde 'gelijkheid'. Sociale ongelijkheid is daarbij onaanvaardbaar, en het is de overheid, maar ook sterke vakbonden, die moeten 'ingrijpen' om meer gelijkheid te creëren. Een visie die, zo bleek, vooral door de arbeidersklasse(n) wordt aangehangen.

Dit verband tussen sociale klasse en economisch conservatisme is inmiddels door een grote hoeveelheid onderzoek bevestigd (voor een overzicht: Molnár, 1999: 11-22), en wordt dan ook nauwelijks betwist. In deze bijdrage wordt evenmin gekozen om in te pikken op de stroom van internationaal vergelijkend en/of longitudinaal onderzoek naar (al dan niet) klassegebonden stemgedrag (zie o.m.: Evans, 1999; Clark & Lipset,

2001), waarmee het debat rond de politieke relevantie van sociale klassen de laatste jaren overwegend gestoffeerd wordt. Veeleer werd gekozen voor een aanpak in de diepte, door te focussen op mogelijke verklaringen voor het proces dat achter de band tussen sociale klasse en economisch conservatisme schuilgaat. Een beter begrip van dit proces zou overigens ook voor het onderzoek naar stemgedrag van waarde kunnen blijken.

Een aantal 'klassieke' verklaringsvariabelen, zoals het inkomen en arbeidskenmerken, zullen in deze bijdrage aangevuld worden met twee tussenliggende concepten, relatieve deprivatie en beheersingsoriëntatie, waarmee een volgende stap in het onderzochte proces in kaart wordt gebracht.

1.2. Sociale positie en economisch conservatisme

De verklaring voor de band tussen sociale stratificatie en maatschappelijke attitudes werd, in navolging van Lipset, meestal gezocht in de 'sociale positie' van de sociale klassen en de belangen die daarmee samenhangen (zie o.m.: Lipset, 1959 & 1983; Wright, 1985; Marshall e.a., 1988; De Witte, 1990 & 1994; Molnar, 1999). Sommige auteurs verwijzen daarbij tevens naar het inkomen en/of het opleidingsniveau (Steijn & De Witte, 1992; De Witte, 1997; Elchardus & Pelleriaux, 1998; Houtman, 2000). Maar hoewel het effect van opleidingsniveau, als onderdeel van het 'cultureel kapitaal', voor cultureel conservatisme de bovenhand lijkt te nemen op de invloed van de beroepspositie, zijn er vooralsnog geen theoretische gronden om het opleidingsniveau voor economische progressiviteit als verklaringbasis te gaan hanteren. Het opleidingsniveau wordt hier dan ook gezien als een belangrijk achtergrondkenmerk waarvoor gecontroleerd moet worden wanneer we de band tussen beroepspositie en economische progressiviteit willen ontrafelen. Aangezien er ook meermaals banden werden vastgesteld tussen leeftijd en geslacht enerzijds, en economisch conservatisme anderzijds (zie o.m.: De Witte & Scheepers, 1999), zal, om deze effecten uit te zuiveren, in de analyses ook voor deze variabelen gecontroleerd worden.

In deze bijdrage willen we de relatie tussen sociale positie en economisch conservatisme verder uitdiepen en trachten te verklaren. Een eerste stap in die verklaring krijgt daarbij vorm via drie belangrijke, klassieke criteria waarmee men de positie in de sociale stratificatie kan bepalen: macht, inkomen, en status (zie o.m.: Bendix & Lipset, 1974). Deze criteria zijn immers te herkennen in drie voorname aspecten van de beroepspositie: autonomie in het werk (macht), inkomen, en (sociaal-economische) status. Bovendien toonde eerder onderzoek aan dat het vooral 'beroepsgebonden' variabelen zijn, die de mate van economisch conservatisme bepalen (De Witte, 1990; De Witte & Billiet, 1999). De drie voornoemde variabelen werden om die reden als eerste verklaring voor de onderzochte band tussen beroepspositie en economisch conservatisme opgenomen. Ze kunnen gezien worden als de objectieve vertaling van (de belangen van) de beroepspositie naar de werkgerelateerde sociale omgeving.

De keuze voor *autonomie in het werk* is gebaseerd op de theorie van Melvin Kohn en zijn medewerkers (Kohn, 1977; Kohn & Schooler, 1983; Kohn & Slomczynski, 1990;

Kohn, 1994 & 1995). Zij zochten de verklaring voor de 'waardeoriëntaties' van werknemers in de arbeidsomstandigheden van deze werknemers. Vooral het autonoom kunnen (of moeten) werken - Kohn noemt dit 'occupational self-direction' - zou een rol spelen bij de vorming of versterking van attitudes. Dat dit ook specifiek voor economisch conservatisme geldt is inmiddels aangetoond (De Witte, 1990, 1993 & 1999). Een mogelijke verklaring voor de samenhang tussen autonomie en economisch conservatieve attitudes werd door Gallie aangereikt in de resultaten van een internationaal vergelijkend onderzoek naar de band tussen sociale ongelijkheid en radicalisme (Gallie, 1983). Daaruit bleek dat werknemers concrete conflictervaringen en beperkte inspraakmogelijkheden in het bedrijf veralgemeenden tot een ruimer gevoel van onvrede over de positie van werknemers in de samenleving, en dat deze ervaringen eveneens hun conflictbewustzijn aanscherpten. Een gebrek aan autonomie kan daarom *rechtstreeks* tot een economisch meer progressieve opstelling leiden.

Het *inkomen* is daarnaast een belangrijke indicator voor de economische positie en is al meermaals van invloed gebleken op economisch conservatisme (Kraaykamp, 1989; Steijn & De Witte, 1992; De Witte, 1997). Dat is logisch, aangezien diegenen met een laag inkomen het meeste belang hebben bij een beleid van herverdeling en van sociale bescherming tegen de risico's van loonarbeid (Svallfors, 1991; Houtman, 1995).

Ook *sociaal-economische status* kan als een factor beschouwd worden die het bewustzijn en/of perceptie van (status)ongelijkheid kan aanscherpen (of verzwakken), en op die manier bijdraagt aan een progressievere (of conservatievere) houding op economisch vlak. Dit ligt immers in de lijn van het gegeven dat economisch progressieve individuen meer gelijkheid wensen na te streven inzake inkomen, *status* en macht. Dat werknemers ongelijkheid percipiëren op elk van deze drie domeinen, werd in elk geval reeds aangetoond (Berting, 1985; Berting, Steijn & de Witte, 1986).

Van de drie werkgerelateerde, objectieve kenmerken verwachtten we dus een invloed op economische progressiviteit. En omdat ze de eerste stap uitmaken van een mogelijke verklaring van de band tussen de beroepspositie en economische progressiviteit, gaan we er vanuit dat het opnemen van deze variabelen het rechtstreekse effect van de beroepspositie op economische progressiviteit zal doen afnemen.

Om de verklaringskracht te verhogen van bestaande modellen die arbeidsomstandigheden in rekening brengen voor de verklaring van attitudes, werden vervolgens twee *subjectieve vertalingen* van de objectieve arbeidspositie opgenomen in een intermediaire positie tussen de objectieve kenmerken en de afhankelijke variabele (economische progressiviteit): de 'beheersingsoriëntatie', die eerst besproken wordt, en 'relatieve deprivatie', die daarna aan bod komt.

1.3. Beheersingsoriëntatie als intermediaire variabele

Beheersingsoriëntatie, als vertaling voor 'locus of control' (Andriessen, 1972; Andriessen & van Cadsand, 1983), is dus een eerste relevante 'subjectieve vertaling' van de sociaal-economische positie van werknemers. Het concept is gebaseerd op de

psychologische leertheorie van Rotter (1966), maar kent in onder andere 'anomie' of 'machteloosheid' ook sociologische varianten (zie o.m.: Seeman, 1982; Srole, 1983). Meer concreet verwijst een *interne* beheersingsoriëntatie naar het geloof in de mogelijkheid en zinvolheid van individuele inzet (De Witte, 1993). Individuen die hierin geloven, vinden dat ze als individu de capaciteit bezitten om hun eigen leven, hun eigen omgeving, te beïnvloeden. De tegenpool wordt gevormd door een *externe* beheersingsoriëntatie: individuen vinden daarbij dat hun leven bepaald wordt door toeval, geluk of door machtige anderen. Reeds in 1966 wees Rotter op de band tussen sociale stratificatie en beheersingsoriëntatie, die door later onderzoek steeds opnieuw bevestigd werd (Rotter, 1966; Lefcourt, 1976; Phares, 1976; voor een overzicht: Honner, 1984; voor de band met machteloosheid: Kohn & Schooler, 1983). Maar ook de drie hoger vermelde beroepskenmerken hebben een invloed op de beheersingsoriëntatie, die we nu kort zullen bespreken.

Vooreerst *autonomie in het werk*. Een hogere mate van autonomie in het werk leidt tot een sterkere interne beheersingsoriëntatie. Mensen in 'hogere' beroepen kunnen autonomer werken: hun werk is doorgaans gevarieerder en meer complex, terwijl ze minder gesuperviseerd worden. Een dergelijke werksituatie laat een grote vrijheid en controle over de eigen activiteiten toe. Autonomie in het werk verwijst dus naar de feitelijke (of objectieve) controle van de werknemer over de belangrijkste condities van zijn of haar werk. Het is daarom een belangrijke oorzaak van de samenhang tussen de beroepspositie en beheersingsoriëntatie. Controle over de eigen arbeidscondities versterkt immers op termijn het subjectieve gevoel dat men controle heeft over het eigen leven, de interne beheersingsoriëntatie (Kohn & Schooler, 1983). Van *inkomen*, als tweede, zou men kunnen zeggen dat het een belangrijke indicator is voor de 'financiële controle' die men over zijn leven heeft, wat een effect heeft op het ruimere gevoel van controle over het eigen leven. Een hoger inkomen vergroot de mogelijkheid het eigen leven te controleren, en draagt zo bij tot een meer interne beheersingsoriëntatie. Voor individuen met een hoger *status*, tenslotte, geldt wellicht hetzelfde. Een hogere status 'opent' waarschijnlijk meer 'deuren' en schept zo meer mogelijkheden om het gewenste te bereiken.

Zelf beïnvloedt de beheersingsoriëntatie ook economisch conservatisme (Fink & Hjelle, 1973; Pfrang & Schenk, 1988; De Witte, 1993). Individuen vertonen immers een voorkeur voor die attitudes die in de lijn liggen van hun beheersingsoriëntatie. Zo verkiezen personen met een *interne* beheersingsoriëntatie een geheel aan opinies dat hen toestaat om hun leven naar eigen inzichten in te richten. Op sociaal-economisch vlak wil dat zeggen: een voorkeur voor individueel initiatief, en het afwijzen van elke vorm van overheidsingrijpen die de individuele vrijheid zou kunnen beknotten (economisch conservatisme). Mensen met een *externe* beheersingsoriëntatie beklemtonen vooral structurele belemmeringen die op sociaal-economisch vlak de (of hun) individuele vrijheid beperken. Zij voelen zich ook niet bij machte om daar iets aan te veranderen. Vandaar dat ze verkiezen dat 'machtige anderen', zoals de overheid en de vakbeweging, voor hun belangen opkomen (economische progressiviteit).

1.4. Relatieve deprivatie als intermediaire variabele

Over de band tussen *fraternalistische* relatieve deprivatie en economisch conservatisme (i.e. deprivatiegevoelens versterken de wens tot meer sociaal-economische gelijkheid) bestaat minder empirisch materiaal dan over de band met collectieve actie of sociaal gedrag, waarvoor de fraternalistische variant in veelvuldig onderzoek als belangrijke verklaringsfactor wordt aangeduid (zie o.m.: Runciman, 1966, 1969 & 1993; Walker & Pettigrew, 1984; Kawakami & Dion, 1995; Grant & Brown, 1995; de la Rey & Raju, 1996; Klandermans, 1997). Toch zijn er een aantal onderzoeken waarin een verband tussen fraternalistische deprivatie en maatschappelijke attitudes werd vastgesteld (Vanneman & Pettigrew, 1972; Guimond & Dubé-Simard, 1983; Petta & Walker, 1992; Appelgryn & Bornman, 1996). Een aantal onderzoeken maakt bovendien melding van het feit dat relatieve deprivatie een invloed heeft op de beoordeling van inkomensongelijkheid, wat een belangrijk deelaspect van economisch conservatisme uitmaakt (Martin, 1982; Martin & Murray, 1983; Medgyesi, 1997). Mensen die zich sterker fraternalistisch gedeprimeerd voelen, blijken de inkomensongelijkheid als groter en problematischer te ervaren (1). Voor de verklaring van sociaal-economische opvattingen volstaat het dus niet om enkel rekening te houden met de beheersingsoriëntatie. De mate waarin men voorstander is van ingrijpende sociaal-economische veranderingen, door middel van overheidsingrijpen, en met grotere gelijkheid als doel, hangt blijkbaar immers ook samen met de mate van *relatieve deprivatie* (2).

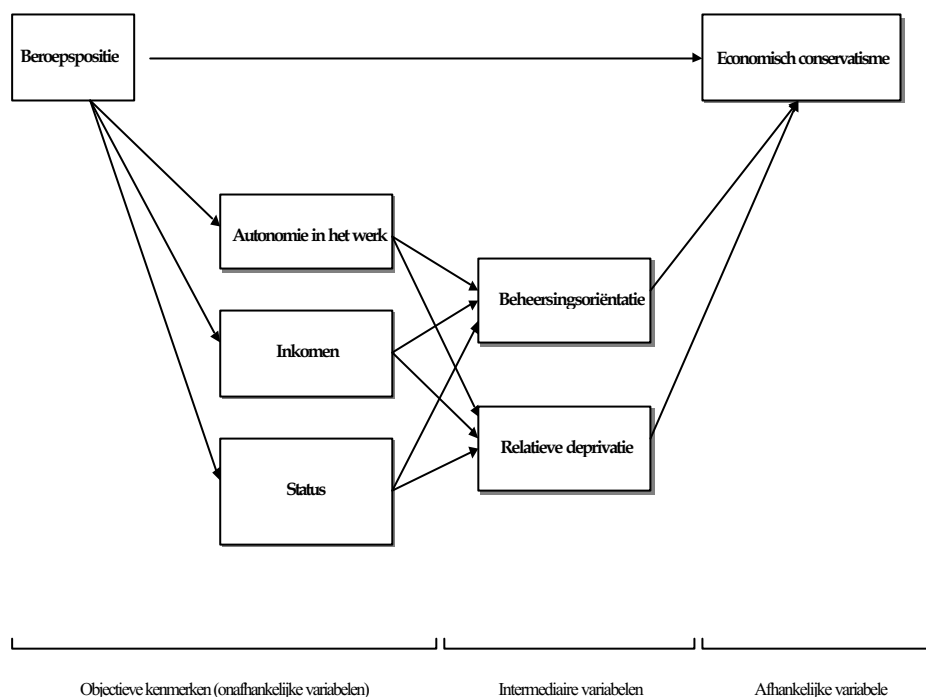
Deprivatie kent echter een waaier aan varianten, zodat enkele theoretische keuzes nodig waren om tot een aangepast en hanteerbaar concept te komen. Ten eerst wordt deprivatie hier als een *subjectieve* maat opgevat. Dit houdt in dat het niet de bedoeling is deprivatie af te meten via een objectieve maatstaf, maar te peilen naar *gevoelens* van deprivatie. Hierdoor komt de beleving van het individu zelf centraal te staan, wat nodig was omdat we zochten naar een *subjectieve* vertaling van de objectieve arbeidspositie. Vervolgens viel de keuze op een *relatieve* maat van deprivatie. Daarmee kwam het *vergelijkingsaspect* op de voorgrond, ten nadele van mogelijke absolute beoordelingsmaten op basis van de situatie van het individu op zich. De laatste grote keuze had tenslotte met de vergelijking te maken. Daarbij werd niet gekozen voor de vergelijking van (en door) het individu met een ander individu of een andere situatie, maar voor *fraternalistische* vergelijking, waarin één of meerdere groepen met één of meerdere andere groepen worden vergeleken. Wanneer er dus gesproken wordt over relatieve deprivatie, betreft het, voluit, dus eigenlijk *subjectieve fraternalistische relatieve deprivatie* (3). Dit is het gevoel dat men heeft (subjectief), dat de groep waartoe men behoort (fraternalistisch) op 'structurele' wijze wordt achtergesteld (deprivatie) ten aanzien van andere groepen (relatief) in de samenleving. We veronderstellen dat deze gevoelens van relatieve deprivatie bij werknemers aangescherpt worden door de drie (objectieve) kenmerken van de arbeidssituatie: de mate van *autonomie in het werk*, het *inkomen*, en de *sociaal-economische status*. Werknemers die minder verdienen (inkomen), minder inspraak hebben op de arbeidsplaats (autonomie), en bovendien in de samenleving minder gewaardeerd worden (status), zullen daardoor sneller het gevoel ontwikkelen dat hun (werknemers)groep in de

maatschappij 'achtergesteld' wordt ten aanzien van andere groepen (relatieve deprivatie).

Samen met de beheersingsoriëntatie vormen gevoelens van relatieve deprivatie de tweede stap in de verklaring van de band tussen de beroepspositie en economische progressiviteit. Daarbij gaan we er vanuit dat de objectieve, werkgerelateerde kenmerken zich zouden vertalen naar beheersingsoriëntatie en relatieve deprivatiegevoelens als subjectieve vertalingen hiervan. We verwachten dan ook dat deze twee intermediaire variabelen bij introductie een deel van de voordien aanwezige effecten van de objectieve kenmerken zullen overnemen of verklaren.

1.5. Samenvattend: conceptueel model en hypothesen

Samenvattend, zoals weergegeven in figuur 1, wordt gesteld dat iemands werk (beroepspositie), via (a) de mate van autonomie in het werk, (b) het inkomen en (c) de sociaal-economische status, zal leiden tot twee persoonlijke, meer 'algemene' attitudes - beheersingsoriëntatie en gevoelens van relatieve deprivatie - waarmee een meer concrete, maatschappelijke attitude, met name economische progressiviteit, kan worden verklaard.

Figuur 1. Conceptueel model voor de verklaring van de band tussen beroepspositie en economisch conservatisme

Op basis van de theorie uit het voorgaande inleidende deel, kan dit model dan verder uiteengelegd worden in de volgende hypothesen.

Hypothese 1a: Er bestaat een direct (bivariaat) verband tussen de beroepspositie volgens de EGP-indeling en economische progressiviteit.

Hypothese 1b: Ook gecontroleerd voor opleidingsniveau, leeftijd en geslacht, bestaat er een direct, autonoom effect van beroepspositie op economische progressiviteit. Hogere klassen in de EGP zullen daarbij een economisch conservatievere houding vertonen.

Hypothese 2a: Autonomie in het werk heeft een effect op economische progressiviteit: een gebrek aan autonomie in het werk leidt tot een meer progressieve houding.

Hypothese 2b: Inkomen oefent een effect uit op economische progressiviteit: werknemers met een hoger inkomen zijn meer geneigd dit te willen beschermen, wat tot uitdrukking komt in een economisch conservatieve houding.

Hypothese 2c: De sociaal-economische status heeft een invloed op de mate van economische progressiviteit: weinig waardering, uitgedrukt in een lage sociaal-economische status, heeft een meer progressieve attitude tot gevolg.

Hypothese 2d: De introductie van autonomie in het werk, inkomen en sociaal-economische status, verklaart in grote mate het effect van de beroepspositie op economische progressiviteit.

Hypothese 3a: Er is, gecontroleerd voor de objectieve kenmerken (leeftijd, geslacht, opleiding, beroepspositie, autonomie, inkomen en status), een autonoom effect van beheersingsoriëntatie op economische progressiviteit: een sterkere interne beheersingsoriëntatie leidt tot een conservatievere houding, daar waar een sterkere externe beheersingsoriëntatie tot een progressievere opstelling leidt.

Hypothese 3b: Ook gevoelens van relatieve deprivatie kennen een direct effect op economische progressiviteit: sterker gedepriveerde werknemers zullen zich progressiever opstellen.

Hypothese 3c: Introductie van beheersingsoriëntatie en relatieve deprivatie verklaart in belangrijke mate het effect van alle voordien geïntroduceerde variabelen op economische progressiviteit.

Na de beschrijving van de data in het volgende deel van dit artikel, zullen deze hypothesen in een derde deel empirisch getoetst worden.

2. DATA

2.1. Dataverzameling en steekproefgegevens

De data voor dit onderzoek werden verzameld via mondelinge enquêtes bij een gestratificeerde tweetrapssteekproef van werknemers in Vlaanderen (België). Stratificatie gebeurde op basis van *sector* en *bedrijfsgrootte*. Twee sectoren werden daarbij opgenomen: de secundaire (of industriële) sector en de tertiaire (of diensten-) sector. Wat de bedrijfsgrootte betrof: de werknemers werkten allen in bedrijven met meer dan 50 werknemers (4), en werden voor het overige gekozen uit drie bedrijfsgrootte-categorieën ('50-99', '100-499', '500 en meer' werknemers). Dit leidde tot een steekproefontwerp met zes cellen, op basis van sector en bedrijfsgrootte.

Alle niveaus (arbeider/bediende/kader) werden in aanmerking genomen. Om de steekproef samen te stellen, moesten alle bedrijven noodgedwongen afzonderlijk gecontacteerd worden, met de vraag om lijsten van werknemers met adressen aan te leveren. Uit deze lijsten werd dan een toevallige steekproef getrokken, proportioneel aan het aantal werknemers in deze categorie. Deze aanpak impliceerde dat de representativiteit moest bewaakt worden niet enkel op het niveau van de werknemers (achtergrondkenmerken), maar ook op niveau van de bedrijfsverdeling. Het gewenste aantal werknemers moest immers afkomstig zijn uit een aantal bedrijven, dat eveneens proportioneel aan het aantal bedrijven in een bepaalde categorie moest zijn. Niet alle bedrijven gaven de achtergrondkenmerken van hun werknemers door, waardoor het moeilijk was de representativiteit van de steekproef exact na te gaan. De enquête leverde echter een voldoende heterogene steekproef op naar de beoogde kenmerken.

De interviews werden afgenomen tussen half juni en begin oktober 1999. Uiteindelijk werden 656 werknemers uit 72 verschillende bedrijven bevroegd. Daarvan waren 74.8% mannen, 25.2% vrouwen. Verder was 61% van werknemers werkzaam in de secundaire (of industriële) sector, 39% in de tertiare (of diensten-) sector. Ten slotte was 7.6% jonger dan 25, was 61.3% tussen 25 en 44 jaar, en 31.1% was 45 jaar of ouder.

2.2. Variabelen

2.2.1. Dataverzameling en steekproefgegevens

Opleidingsniveau werd gemeten aan de hand van de leeftijd tot dewelke men naar school geweest is of gestudeerd heeft (5). *Beroepspositie* werd geoperationaliseerd via de EGP-92 sociale klasse-indeling (Erikson, Goldthorpe & Portecarero, 1979), die tot dummies werd omgevormd. De EGP-indeling werd bekomen via het afleidingsprogramma van het Nederlandse CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek, 1997; op basis van: Bakker, e.a., 1997), en gebaseerd op codering van beroepen van de bevroegde werknemers met behulp van de Standaard Beroepenclassificatie 92 (Centraal Bureau voor de Statistiek, 1994). Met hetzelfde afleidingsprogramma werd ook de *sociaal-economische status* volgens ISEI-92 afgeleid. *Inkomen* verwijst naar het persoonlijk inkomen en werd in de enquête ordinaal bevroegd. Uitgaande van een normaalverdeelde latente inkomensvariabele, werd echter beslist om via LIMDEP een geordend probitmodel op de inkomenscategorieën toe te passen (Greene, 1998: 703-704). Daarbij werd gebruik gemaakt van de extra informatie die de grenzen van de inkomenscategorieën bevatten en van een aantal hulpvariabelen (zoals het aantal kinderen ten laste). Op die manier werd een continue (metrische) inkomensvariabele bekomen die het persoonlijk inkomen weergeeft.

Kohns concept 'occupational self-direction' werd geoperationaliseerd met de variabele *autonomie in het werk*. Deze variabele is een somscore op een schaal (9 items, bv.: 'zelf werkdoelen kunnen bepalen'; $\alpha = 0.89$) die, op één item na (6) de Maastrichtse Autonomielijst (MAL) uitmaakt (De Jonge, e.a., 1994).

2.2.2. Intermediaire variabelen

Het concept 'gevoelens van persoonlijke controle' werd als variabele *beheersingsoriëntatie* genoemd, als vertaling van 'locus of control'. In de operationalisering werd gestreefd naar de uitwerking van een gebalanceerd en unidimensioneel concept van beheersingsoriëntatie, rekening houdend met de kritieken die in de literatuur op Rotters oorspronkelijke I-E-schaal geformuleerd werden (zie o.m.: Thomas, 1970; Silvern en Nakamura, 1971; Fink en Hjelle, 1973; De Witte, 1993). Vooral de vastgestelde multidimensionaliteit van het concept was daarbij van belang (Silvern en Nakamura, 1971; Levenson en Miller, 1976). Onderzoekers vonden immers 2 tot soms 9 verschillende factoren binnen de Rotter I-E-schaal. De interpretatie van deze factoren

kan echter gerangschikt worden via de antwoorden op vier vragen (Andriessen en van Cadsand, 1983). Langsheen deze vragen werden voor de operationalisering volgende keuzes gemaakt.

Vooreerst moest beslist worden aan wie de controle wordt toegeschreven. Er werd gekozen voor 'personal control', aangezien het betrekking moest hebben op (individuele) gevoelens van persoonlijke controle. De tegenhanger, 'control ideology' peilt veeleer naar de maatschappelijke machteloosheid van mensen in het algemeen. De *tweede* vraag was: waarop heeft de beheersing betrekking? Er werd gekozen voor items die peilden of iemand het gevoel had zijn leven en/of omgeving onder controle te hebben (felt mastery), en niet een apolitieke houding of politiek-maatschappelijke machteloosheid (system control) maten. De *derde* vraag betrof de aard van de *extern* beheersende 'actor'. Anders gezegd, wanneer men zich 'beheerst voelt' (externe oriëntatie), is dat dan door het 'toeval' of het 'lot', of is dat door machtige anderen. Daar werd gekozen voor het toeval of het lot als extern beheersende actor. Beheersing door machtige anderen zou het concept weer te veel in de richting van de maatschappelijke machteloosheid trekken.

De *laatste* vraag werd gebruikt om het concept te balanceren. Het gaat dan over de 'aard van de gedragsbeloning'. Wordt iemand met succes beloond, of faalt iemand? Dat hier geen keuze werd gemaakt, heeft te maken met het feit dat er werd gekozen om in de operationalisering de Mirowsky & Ross 2x2-index in de kern van de schaal op te nemen (Ross & Mirowsky, 1991). Deze onderzoekers stelden immers vast dat mensen over het algemeen de neiging hebben om de verantwoordelijkheid voor falen van zich af te schuiven (extern te maken), terwijl ze succes voor zich willen opeisen (intern maken). Om deze tendens te ondervangen, moet daar in de operationalisering rekening mee worden gehouden. Dat wil zeggen dat items werden gezocht om, nog steeds in de lijn van de eerste drie keuzes, vier combinaties ('controle opeisen/ontkennen' x 'slechte/goede uitkomsten') te dekken, zodat deze tendens geneutraliseerd zou worden. Deze items werden dan aangevuld met enkele meer algemene uitspraken (bv.: 'Ik heb soms het gevoel mijn leven niet voldoende in handen te hebben'). Items waren afkomstig uit een (niet gepubliceerde) schaal van De Brabander, en uit de Nederlandstalige I-E-18-schaal (Andriessen & Van Cadsand, 1983), aangevuld met enkele nieuwe items.

In de lijn van eerder onderzoek (zie voor de Nederlandstalige versies o.m. den Hertog, 1992) vonden wij na factoranalyse twee factoren, een interne en een externe. Hoewel één betrouwbare schaal ($\alpha = 0.70$) construeren mogelijk was, door alle items in dezelfde richting (bv. intern) te scoren, werd deze mogelijkheid niet verkozen. De lage en niet significante correlatie tussen de interne en externe schaal (Pearson $r = -.06$, $p = .10$), ondermijnde immers de geldigheid van de samengestelde schaal. Enkel bij een hoge negatieve correlatie kan men besluiten dat sterk internen zwak externen zijn, zodat spiegelen van één van beide schalen geen obstructie is voor de geldigheid van de samengestelde schaal. Er werd dan ook voor een twee factoroplossing gekozen. *Interne beheersingsoriëntatie* is een somscore op een schaal (6 items, bv.: 'Hetgeen mij overkomt is een gevolg van mijn eigen daden'; $\alpha = 0.69$). *Externe beheersingso-*

riëntatie is eveneens een somscore op een schaal (8 items, bv.: 'Ik heb het gevoel dat ik weinig kan doen aan de dingen die mij overkomen'; $\alpha = 0.75$).

De schaal *relatieve deprivatie* ($\alpha = 0.89$), tenslotte, bevat 12 items (bv.: 'De waardering die mensen zoals ik krijgen, is niet in verhouding tot de waardering die we verdienen'). Dit concept werd voor zover wij weten, nog niet geoperationaliseerd, zeker niet in het Nederlands. De items in de schaal zijn dan ook nieuwe items. Wel is bij het construeren van de schaal rekening gehouden met de bestaande theoretische literatuur. Dat houdt in dat we items zochten, die een weerspiegeling moesten bieden van de vijf precondities voor egoïstische relatieve deprivatie (Crosby, 1976), zoals die vertaald werden voor de fraternalistische of groepsvariant (Guimond & Dubé-Simard, 1983). Die 'vertaling' leidde tot de hypothese dat leden van een groep die een object (X) missen, zich fraternalistisch gedepriveerd zullen voelen, enkel wanneer (1) zij merken dat een andere groep X bezit of heeft, (2) zij X willen, (3) zij vinden dat zij recht hebben op X, (4) zij het als realistisch inschatten dat zij X zouden verkrijgen, en (5) zij vinden dat zij zelf niet verantwoordelijk zijn voor het niet bezitten van X. Op basis hiervan werden dan items opgesteld die deze vijf precondities zouden meten, en dit telkens voor deprivatie van macht, inkomen en status.

2.2.3. *Afhandelijke variabele*

Economische progressiviteit is een van de twee conservatismedimensies verkregen via factoranalyse (principale componenten, varimax rotatie) op 16 schalen, geconstrueerd op basis van items die door de respondenten gescoord werden op een 5-punten schaal van 'helemaal eens' tot 'helemaal oneens', met een neutrale middencategorie. Screenshot en factoranalyse duiden twee componenten aan: *economische progressiviteit* en *cultureel conservatisme*. Hiervoor werden factorscores berekend. Het is de factorscore voor economische progressiviteit die in de regressie werd gehanteerd.

Economische progressiviteit bestaat uit volgende reeks schalen, geordend naar factorlading, van hoog naar laag: 'socialisme' (7 items, bv.: 'Er zou in de toekomst meer sociale zekerheid moeten komen'; $\alpha = 0.70$), 'overheidsingrijpen is nodig' (7 items, bv.: 'Overheid moet maatregelen nemen om verschillen in inkomens te verkleinen'; $\alpha = 0.73$), 'gelijkheidsstreven' (12 items, bv.: 'De klassenverschillen zouden kleiner moeten zijn dan nu'; $\alpha = 0.79$), 'werknemers- en conflictbewustzijn' (12 items, bv.: 'Werknemers moeten nog steeds strijden voor een gelijkwaardige positie in de samenleving'; $\alpha = 0.85$), 'hogerop geraken is moeilijk' (4 items, bv.: 'Gewone mensen hebben te weinig kansen om het ver te brengen in het leven'; $\alpha = 0.64$), 'externe oorzaken van rijkdom en armoede' (5 items, bv.: 'de familie waarin je wordt geboren'; $\alpha = 0.65$), 'vakbonds bewustzijn' (8 items, bv.: 'Vakbonden zijn nodig als tegengewicht voor de macht van de bedrijfsleider'; $\alpha = 0.82$). De meeste schalen bevatten zowel progressief als conservatief geformuleerde items (7). Door deze interne balans op het niveau van de schaalinhouden werd een gebalanceerd concept nagestreefd en verkregen.

De keuze van welke schalen werden opgenomen, is gebaseerd op Middendorps conceptuele structuur van de tweedimensionele conservatieve ideologie (Middendorp, 1978; De Witte & Scheepers, 1999), maar werd niet identiek gerepliceerd. De meeste schalen volgen daarom de geest en niet de letter van Middendorps theorie en onderzoek. Toch blijven een aantal schalen in kern van de dimensies afkomstig van Middendorp. Voor economische conservatisme zijn dat: 'gelijkheidsstreven', 'vakbonds-bewustzijn' en 'overheidsingrijpen is nodig'.

3. RESULTATEN

3.1. Beroepspositie (EGP92) en economische progressiviteit

Om een antwoord te kunnen formuleren op hypothese 1a en om de resultaten voor beroepspositie volgens de EGP92 in de regressies beter te kunnen interpreteren, hebben we in de onderstaande tabel eerst de bivariate relatie weergegeven tussen beroepspositie en economische progressiviteit.

Tabel 1. Resultaten van de variantie-analyse voor sociale klasse en economische progressiviteit (factorscore)

EGP-92	Economische progressiviteit
1. Hogere leidinggevenden, academici	-1,03
2. Supervisoren hoofdarbeid, hooggeschoolde hoofdarbeid	-0,58
3. Geschoolde hoofdarbeid	-0,06
4. Halfgeschoolde en ongeschoolde hoofdarbeid	0,45
8. Supervisoren handarbeid, hooggeschoolde handarbeid	-0,23
9. Geschoolde handarbeid	0,14
10. Halfgeschoolde en ongeschoolde handarbeid	0,41
	DF (6,623)
	F 32.15
	P 0.0001
	R ² 0.24

Met tabel 1 wordt *hypothese 1a* duidelijk bevestigd: biviaat bekeken, wordt economische progressiviteit sterk door de beroepspositie volgens de EGP92 bepaald. De beroepspositie verklaart bijna een kwart (24%) van de variantie van economische progressiviteit. De resultaten liggen daarbij in de lijn van de vaststellingen uit de

---

literatuur: de 'traditionele' arbeidersklassen (klassen 9 & 10) zijn op economisch vlak duidelijk progressiever ingesteld als de hogere bedienden en kaders (klassen 1 & 2). Wel vallen de 'halfgeschoolde en ongeschoolde hoofdarbeiders' (klasse 4) op, die even progressief scoren als de 'half- en ongeschoolde arbeiders' (klasse 10). Het gaat echter om de kleinste groep (6.4%), zodat vermeden moet worden om aan de resultaten van deze groep te verstrekkende conclusies te koppelen.

Ten tweede verduidelijkt tabel 1 de positie van de referentieklassse 'half- en ongeschoolde hoofdarbeiders' duidelijker. Zij vallen immers op door een afwijkende, sterk progressieve houding binnen de hoofdarbeidersklassen, die voor het overige een licht tot sterk conservatieve houding laten optekenen. Dit betekent dat wanneer de handarbeiders (klassen 8, 9 & 10) in de analyses niet significant anders zouden scoren dan de referentieklassse, dit op een gelijkaardige, en in principe *progressieve*, houding wijst. Voorts vallen ook de 'superviserende en hoogeschoolde handarbeiders' op door een afwijkende, opvallend conservatievere houding als de andere handarbeiders (klassen 9 & 10). Het is tegen deze achtergrond dat de verdere resultaten moeten gelezen worden.

Tabel 2. Resultaten van de multiple regressies (OLS) naar economische progressiviteit (8)

Variabelen	Model 1	Model 2	Model 3
<i>Scholing (leeftijd van schoolverlaten)</i>	-0,14**	-0,05 ^{ns}	0,06 ^{ns}
<i>Leeftijd</i>	-0,00 ^{ns}	0,08*	0,07*
<i>Geslacht</i>	0,13**	0,04 ^{ns}	0,06 ^{ns}
<i>EGP92 (sheaf-coëfficiënt) (9)</i>	(0,39***)	(0,20***)	(0,16***)
1. Hogere leidinggevenden, academici	-0,33***	-0,19**	-0,17**
2. Supervisoren hoofdarbeid, hogeschoolde hoofdarbeid	-0,26***	-0,18**	-0,15**
3. Geschoolde hoofdarbeid	-0,11*	-0,07 ^{ns}	-0,04 ^{ns}
4. Halfgeschoolde en ongeschoolde hoofdarbeid	Ref	Ref	Ref
8. Supervisoren handarbeid, hogeschoolde handarbeid	-0,15*	-0,09 ^{ns}	-0,10*
9. Geschoolde handarbeid	-0,02 ^{ns}	-0,01 ^{ns}	-0,03 ^{ns}
10. Halfgeschoolde en ongeschoolde handarbeid	0,02 ^{ns}	-0,05 ^{ns}	-0,08 ^{ns}
<i>Autonomie in het werk</i>	-	-0,15***	-0,07*
<i>Inkomen</i>	-	-0,25***	-0,15***
<i>Sociaal-economische status (ISEI-92)</i>	-	-0,05 ^{ns}	-0,00 ^{ns}
<i>Interne beheersingsoriëntatie</i>	-	-	-0,02 ^{ns}
<i>Externe beheersingsoriëntatie</i>	-	-	0,16***
<i>Relatieve deprivatie</i>	-	-	0,48***
F	24.22	22.99	50.36
Prob>F	0.0001	0.0001	0.0001
DF	(9,606)	(12,579)	(15,562)
R	0.51	0.57	0.76
R ²	0.26	0.32	0.57

*** p<0,001; ** p<0,01; * p<0,05; n.s.=niet significant.

Opmerking: Regressiecoëfficiënten zijn steeds gestandaardiseerd.

Opmerking: een '-' in de tabel betekent dat de variabele niet in het model werd opgenomen

3.2. Model 1: Beroepspositie en economische progressiviteit

Op basis van model 1 wordt *hypothese 1b* bevestigd: gecontroleerd voor opleidingsniveau, leeftijd en geslacht, blijft er een direct, autonoom effect bestaan van de beroepspositie op economische progressiviteit (.39). Vooral de 'hogere leidinggevenden en academici' en 'supervisors hoofdarbeid en hooggeschoolde hoofdarbeiders' (klassen 1 & 2), maar ook de geschoolde hoofdarbeiders (klasse 3), vertonen daarbij een sterk minder progressieve houding vergeleken met de handarbeiders (klassen 9 & 10).

Daarnaast bestaat er een autonoom scholingseffect. Een hogere scholing leidt tot een minder progressieve houding (-.14). Dit effect is ongeveer even groot als het effect van geslacht (.13) op economische attitudes: vrouwelijke werknemers zijn duidelijk progressiever dan hun mannelijke collega's. Een autonoom leeftijdseffect is er daarentegen niet.

Kijken we ten slotte naar de verklaringskracht van dit eerste model, dan stellen we vast dat hiermee reeds iets meer dan een kwart ($R^2=.26$) van de totale variantie wordt verklaard.

3.3. Model 2: Autonomie in het werk, inkomen en status

Met het autonome effect (-.15) van autonomie in het werk op economische progressiviteit wordt *hypothese 2a* bevestigd: een gebrek aan autonomie in het werk leidt tot een meer progressieve economische houding. Het inkomenseffect, zoals dat in *hypothese 2b* verwacht werd, is nog sterker (-.25): een hoog inkomen heeft een minder progressieve attitude tot gevolg. *Hypothese 2c* moet verworpen worden: de sociaal-economische status kent (bij de gegeven controle) geen autonome invloed op economische progressiviteit.

De sheaf-coëfficiënt voor beroepspositie stelt ons in staat na te gaan in welke mate het *totale* effect van de beroepspositie (EGP-klassen) verandert door de introductie van de drie 'nieuwe' variabelen. We stellen vast dat de introductie van autonomie in het werk, inkomen, en sociaal-economische status, het initiële effect (0.39) van de beroepspositie op economische progressiviteit met ongeveer de helft vermindert (tot 0.20). Anders gezegd is door introductie van de drie genoemde arbeidskenmerken de helft van het effect van de beroepspositie inhoudelijk geïnterpreteerd. Dit werd door *hypothese 2d* voorspeld en wordt hier dus bevestigd. De 'hogere leidinggevenden en academici' (klasse 1) en de 'supervisors hoofdarbeid en hooggeschoolde hoofdarbeiders' (klasse 2) blijven wel een (verminderd) autonoom effect uitoefenen, en blijven duidelijk economisch minder progressief. Het effect voor de 'geschoolde hoofdarbeiders' (klasse 3) en de 'supervisors handarbeid en hooggeschoolde handarbeiders' (klasse 8) is verdwenen. Verder stellen we ook vast dat het opleidingseffect en het effect van geslacht nu verdwenen is, terwijl we nu wel een licht (.08) leeftijdseffect waarnemen.

De verklaringskracht van model 2 is ten opzichte van model 1 licht gestegen (tot $R^2=.32$), en verklaart daarmee bijna een derde van de totale variantie.

3.4. Model 3: Beheersingsoriëntatie en gevoelens van relatieve deprivatie

Hypothese 3a, die een band veronderstelde tussen (de interne en externe vormen van) beheersingsoriëntatie en economische progressiviteit, wordt slechts ten dele bevestigd: een interne beheersingsoriëntatie vertoont immers niet het verwachte effect. Een externe beheersingsoriëntatie leidt daarentegen wel tot een progressievere socio-economische opstelling (.16).

Een bevestiging van *hypothese 3b* vinden we in het sterke (.48) effect van relatieve deprivatie op economische progressiviteit: werknemers die zich gedeprimeerd voelen, worden, in de lijn van de verwachtingen, gekenmerkt door een uitgesproken progressieve economische houding.

Ook *hypothese 3c* wordt bevestigd: introductie van de intermediaire variabelen verklaart nog eens 20% van het resterende effect van beroepspositie op economische progressiviteit. Er blijft wel een sterk autonoom effect van de beroepspositie (.16) over. Het effect van autonomie verzwakt fors (van -.15 naar -.07) en wordt dus voor iets meer dan de helft geïnterpreteerd door de intermediaire variabelen. Het inkomenseffect wordt voor 40% verminderd door de introductie van de intermediaire variabelen, maar blijft aanzienlijk (-.15). De effecten van de objectieve kenmerken worden dus in belangrijke mate door het intermediaire niveau overgenomen. Verder blijft het effect van de sociaal-economische status op economische progressiviteit niet significant. Dit is ook het geval voor het opleidingsniveau en geslacht. Er blijft wel een licht (.07) effect van de leeftijd op economische progressiviteit.

Tot slot stellen we vast dat de verklaringskracht van het model door de introductie van het intermediaire niveau bijna werd verdubbeld (R^2 van .32 naar .57). Het model verklaart daarmee flink meer dan de helft van de totale variantie.

4. DISCUSSIE

In dit artikel gingen we op zoek naar een mogelijke verklaring voor de veel gevonden band tussen de beroepspositie van werknemers, in dit geval volgens de EGP92-indeling, en hun economische progressiviteit (versus) conservatisme.

Uit de resultaten bleek in eerste instantie dat er nog steeds een zeer sterke band bestaat tussen sociale klasse (volgens de EGP) en economische progressiviteit. Dit kan een indicatie zijn voor het feit dat de politieke relevantie van sociale klassen eigenlijk groter is dan onderzoek naar klassegebonden stemgedrag, dat overwegend dalende trends vaststelt, zou doen vermoeden. In elk geval pleit dit resultaat voor een blijven-

---

de aandacht voor het onderzoek naar de band tussen sociale stratificatie en maatschappelijk politieke attitudes, naast analyses van het stemgedrag.

Hoofddoel van deze bijdrage was echter een verdere verklaring te bieden voor het proces waarlangs iemands sociale positie zich omzet in een bepaalde mate van economische progressiviteit. De eerste stap van de verklaring daarbij werd gezocht in drie objectieve kenmerken, die de werkgerelateerde, objectieve vertaling moesten uitmaken van drie kernvariabelen in stratificatie-onderzoek, met name inkomen, status en macht. Daartoe kozen we het persoonlijk (of individueel) inkomen, de sociaal-economische status en de mate van autonomie op het werk. Onze verwachting was daarbij dat deze drie kenmerken zich omzetten in twee subjectieve vertalingen, twee persoonsgebonden attitudes, met name beheersingsoriëntatie en gevoelens van relatieve deprivatie. Deze twee intermediaire variabelen konden volgens ons een mogelijke verklaring bieden voor, of inzicht verschaffen in het proces waarlangs de beroepspositie wordt omgezet in economisch conservatisme of economische progressiviteit.

Over het algemeen wordt aan deze verwachtingen voldaan en doorstaat het onderzochte conceptueel model de toetsing. Autonomie en inkomen blijken twee relevante en belangrijke 'objectieve vertalingen' van de beroepspositie te zijn, met een autonoom effect op economische progressiviteit. Bovendien verklaren ze bijna de helft van het effect van de beroepspositie op economische progressiviteit. Enkel sociaal-economische status kent niet de verwachte invloed op economische attitudes, wat mogelijk te wijten is aan de operationalisering. De ISEI-92 is, in tegenstelling tot autonomie en inkomen, immers evenzeer een 'maatschappelijke' als een individuele vertaling van de beroepspositie.

Maar behalve dat zo bijna de helft van het effect van beroepspositie op economische progressiviteit verklaard wordt, heeft de introductie van de 'beroepskenmerken' nog opmerkelijke gevolgen. Vooreerst verdwijnt hierdoor het geslachtseffect. Dit is evenwel niet onlogisch, aangezien het in de lijn ligt van de vaststelling dat vrouwen over het algemeen werkzaam zijn in 'kwalitatief' minder goede jobs (weinig autonomie, fysiek belastend, ...), en ook relatief minder verdienen. Maar ook het opleidingseffect verdwijnt na introductie van de drie arbeidskenmerken. Dit werpt natuurlijk een nieuw licht op de discussie rond opleidingsniveau en beroepspositie, en welke van de twee het meest effect heeft op economische progressiviteit. We stellen immers vast dat het effect van de beroepspositie op economische progressiviteit telkens groter is dan dat van het opleidingsniveau, maar dat bovendien het effect van het opleidingsniveau verdwijnt nadat enkele relevante arbeidskarakteristieken in de verklaring worden gebracht. En het is net dat wat eerdere onderzoeken, die blijvende of zelfs sterkere opleidingseffecten vonden, nooit deden (Elchardus & Pelleriaux, 1998; Houtman, 2000). Dit wijst er op dat in de conclusies van die onderzoeken het opleidingseffect verkeerdelijk als een verklaring werd gezien. Een omgekeerd effect van de introductie van de drie arbeidskenmerken, zien we bij de leeftijd. Die genereert pas een (overigens blijvend) significant effect van zodra de arbeidskenmerken geïntroduceerd worden. Op een mogelijke verklaring hiervoor, komen we iets verder nog terug.

In een volgende stap bevestigden de resultaten dat beroepsposities, evenals autonomie en inkomen, omgezet worden in twee meer 'algemene', persoonlijke attitudes: beheersingsoriëntatie en relatieve deprivatie. Er deed zich echter één uitzondering voor: van een interne beheersingsoriëntatie ressorteerde geen autonoom effect op economische progressiviteit. Een verklaring hiervoor vonden we voorlopig niet. Een eerdere, gelijkaardige toetsing van de verklaringskracht van beheersingsoriëntatie als intermediaire variabele tussen beroepspositie en conservatisme, operationaliseerde enkel de externe pool (De Witte, 1993 & 1999). Er ontbreekt wat dit betreft dus referentiemateriaal. Het effect van relatieve deprivatie op economische progressiviteit was zeer sterk. In die mate zelfs dat het vermoeden kon rijzen dat relatieve deprivatie eigenlijk 'onderdeel' is van economische progressiviteit en dus mee de afhankelijke variabele uitmaakte. Om dat te onderzoeken, voerden we een factoranalyse uit op de zeven schalen voor economisch conservatisme, samen met de items uit de schaal voor relatieve deprivatie. Hieruit kwamen economisch conservatisme en relatieve deprivatie toch als twee onafhankelijke dimensies naar voor. Relatieve deprivatie is dus wel degelijk een op zichzelf staand concept met een sterke relevantie voor economische attitudes.

Tot slot kunnen we moeilijk voorbij gaan aan enkele opmerkelijke resultaten met betrekking tot de economische houding van bepaalde EGP-klassen. Zo vinden we voor de klasse van 'hooggeschoolde handarbeiders en supervisors handarbeid' (8) een conservatievere houding dan voor de andere handarbeidersklassen. Dit kon waarschijnlijk verwacht worden vanwege de hoge scholingsgraad en het meer autonome karakter van superviserend werk. Dat dit, behalve door de arbeidsomstandigheden, ook door het hoge opleidingsniveau zou worden veroorzaakt, wordt echter door de cijfers tegengesproken. Er werd immers gecontroleerd voor opleidingsniveau, dat bovendien een autonoom, verzwakkend effect (-.14) heeft op economische progressiviteit. Een hoger opleidingsniveau induceert een economisch conservatievere houding. De introductie van de objectieve kenmerken van de beroepspositie in het volgende model, moest dus uitwijzen of de afwijkende positie van 'hooggeschoolde handarbeiders en supervisors handarbeid' (8) aan hun arbeidsomstandigheden toe te schrijven is. In model 2 verdwijnt het effect van de 'hooggeschoolde handarbeiders en supervisors handarbeid' (8) inderdaad, na introductie van autonomie en inkomen. Voor de 'hooggeschoolde handarbeiders en supervisors handarbeid' (8) betekent dit, dat het vermoeden dat de oorzaak van de afwijkende houding van deze klasse ten aanzien van de andere handarbeidersklassen, in hun verschillende arbeidsomstandigheden te vinden is, bevestigd wordt. Globaal bekeken kunnen we stellen dat het onderscheid in economische opvattingen tussen handarbeid en hoofdarbeid toch nog opvallend goed stand houdt, wat blijkt uit de steeds sterke verschillen tussen de twee klassen hogere hoofdarbeiders (1 & 2) en de lagere handarbeiders (9 & 10). De laagste hoofdarbeiders blijken dichter bij de 'arbeidersklassen' aan te leunen, terwijl supervisors handarbeid en hooggeschoolde handarbeiders meer bij de hoofdarbeiders aanleunen.

Globaal gesproken kunnen we dus stellen dat we steun vinden voor onze stelling dat de arbeid, de arbeidsomstandigheden en de arbeidsbeleving een centrale rol spelen in de verklaring van sociaal-economische opvattingen bij werknemers. Bovendien is de

verklaringskracht van het uiteindelijke model (model 3), met een multiple correlatie van 0.76, sterk. Toch zijn we overtuigd dat een aantal zaken de verklaringskracht van het model nog zouden kunnen verhogen. Zo zijn er *vooreerst* de arbeidsomstandigheden. Voorlopig werd enkel de mate van 'autonomie in het werk' opgenomen. We veronderstellen echter dat ook nog van andere kenmerken van de werksituatie een invloed op economische progressiviteit mag verwacht worden. We denken daarbij, als belangrijkste, aan 'fysieke belasting', de 'mate van supervisie', 'complexiteit van het werk' en 'routineus karakter'. Deze kenmerken zouden in verder onderzoek kunnen bijdragen aan de verklaring van de onderzochte band tussen beroepspositie en economisch conservatisme. *Ten tweede* is er de variabele inkomen. In de voorliggende analyses werd enkel het persoonlijke inkomen van de werknemers gehanteerd. Ook hier bestaat de mogelijkheid dat er een grotere verklaringskracht uitgaat van het gezinsinkomen, wat voorlopig dus nog niet getoetst werd. Maar het hanteren van het gezinsinkomen zou niet passen in de keuze voor individuele, beroepsgebonden kenmerken. *Tenslotte* is er nog de mogelijkheid om de (cross-sectionele) data te dynamiseren. Dat houdt in dat een poging kan ondernomen worden om blootstellingseffecten te gaan opnemen in de analyses. We kunnen er immers van uitgaan dat de duur van het contact met bepaalde arbeidsomstandigheden, met het leven met een bepaald inkomen, enzoverder, een (waarschijnlijk versterkend) effect op attitudes kan hebben. Een veronderstelling die door longitudinaal onderzoek van Kohn overigens bevestigd wordt (Kohn & Schooler, 1983). Het is dan ook mogelijk dat dit voor een deel weerspiegeld wordt in het lichte resterende leeftijdseffect in model 3. In elk geval hebben we hiermee drie relevante sporen aangegeven die kunnen leiden tot een nog grotere verklaringskracht van het model, en een groter inzicht in het onderzochte proces van attitudevorming.

VOETNOTEN

- (1) De *egoïstische* variant van relatieve deprivatie, waarin iemand zichzelf (en niet de groep waartoe hij behoort) als vergelijkingsbasis hanteert, is in ieder geval weinig of niet bruikbaar gebleken om sociale attitudes te voorspellen (Fraser, 1990). Bovendien lijkt er een (theoretische) consensus te bestaan over het feit dat fraternalistische relatieve deprivatie de te verkiezen deprivatiemaat is, wanneer men oorzaken zoekt van sociale of 'maatschappelijke' attitudes (Walker & Pettigrew, 1984).
- (2) De term 'relatieve deprivatie' werd voor het eerst gebruikt door Stouffer (1959). Het concept werd nadien vooral op basis van het werk van Crosby verder uitgewerkt (zie bv.: Crosby, 1976).
- (3) Tenzij anders vermeld, wordt met relatieve deprivatie steeds deze variant bedoeld. Onderzoeksresultaten die gebaseerd waren op deprivatieconcepten die niet in de lijn van onze keuzes lagen, worden in de verdere bespreking buiten beschouwing gelaten.
- (4) Een keuze die gemaakt werd omwille van het feit dat het 'verloop' (bedrijven die verdwijnen, nieuwe die bijkomen) in de categorie van de kleinste bedrijven het grootst is. Aangezien wij slechts over het RSZ-bedrijvenrepertorium uit

1994 beschikten, zou het opnemen van deze categorie waarschijnlijk voor (nog meer) praktische problemen geleid hebben. Daarenboven is er geen reden om aan te nemen dat de bestudeerde attitudes zouden samenhangen met de bedrijfsgrootte. Voor het toetsend opzet van dit onderzoek is overigens ook geen stringente representativiteit vereist.

- (5) Oorspronkelijk werd opleidingsniveau op basis van een indeling in 13 categorieën opgedeeld in vier grote klassen, en als dummy gecodeerd. Grotere eenvoud in de verwerking en interpretatie deed ons echter kiezen voor de continue 'einde studie'-leeftijd. Variantie analyse wees een meervoudige correlatie van 0.82 ($p < 0.001$) aan tussen beide maten, wat de geldigheid van de vervanging garandeert.
- (6) Met name: "Kan u zelf beoordelen of u uw werk goed of slecht hebt gedaan?"
- (7) Slechts een van de zeven schalen bevat geen progressieve items. Alle andere schalen bevatten items die in de twee richtingen geformuleerd werden. Vier van de zeven schalen bevatten minstens een kwart progressief geformuleerde items.
- (8) De operationalisering van de EGP-indeling en de sociaal-economische status op basis van dezelfde beroepscodering, gekoppeld aan de ontbrekende effecten voor sociaal-economische status in modellen 2 en 3, kon mogelijk op een probleem van multicollineariteit wijzen. Dit probleem bleek bij nader inzien beperkt. Slechts twee van de zeven dummy-variabelen die in de analyse voor de EGP-indeling gehanteerd werden, correleren sterker dan .50 met sociaal-economische status. De correlaties van de EGP dummies met sociaal-economische status zijn, van klasse 1 naar klasse 10: (1) 0.52***/ (2) 0.42***/ (3) 0.14***/ (4) 0.05ns/ (8) 0.02ns/ (9) -0.13***/ (10) -0.66***. Daarnaast levert een model waarin enkel de EGP en de ISEI-92 worden opgenomen, voor beiden een significant effect op. Tot slot leveren modellen 2 en 3 waaruit de statusmaat (ISEI-92) werd weggelaten, nauwelijks of geen verschil in resultaat op. Van instabiliteit van de beta-coëfficiënten is dus geen sprake. Wanneer uit modellen 2 & 3 de EGP-indeling wordt weggelaten, leidt dit tot een significant statuseffect, terwijl de andere beta-coëfficiënten weerom zo goed als onveranderd blijven. Op basis daarvan mag dan ook gesteld worden dat er geen noemenswaardig probleem van multicollineariteit kan vastgesteld worden. Sociaal-economische status is daarentegen te zien als een 'gevolg' van de beroepspositie (EGP), en levert, zoals de analyses in eerste instantie aanduidden, geen autonome, additionele bijdrage in de verklaring van economische progressiviteit.
- (9) Een sheaf-coëfficiënt wordt berekend uit de ongestandaardiseerde coëfficiënten van de dummy's en heeft als voordeel dat het gestandaardiseerde effect berekend mag worden. Bovendien wordt zo de invloed van de verschillende dummy's weergegeven in één parameter. De formule om een sheaf te berekenen uit n dummy's is: $SHEAF = b_1 * \text{dummy } 1 + b_2 * \text{dummy } 2 + \dots + b_n * \text{dummy } n$. (zie: Heise, 1972).

BIBLIOGRAFIE

- ANDRIESEN, J.H.T.H. (1972), 'Interne of externe beheersing', *Nederlands tijdschrift voor de psychologie en haar grensgebieden*, Deel XXVII, nr. 4, p. 173-198.
- ANDRIESEN, J.H.T.H. & VAN CADSAND, J.P. (1983), 'Een analyse van de Nederlandse I-E-schaal', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, vol. 38, p. 7-24.
- APPELGRYN, ANS E.M. & BORNMAN, E. (1996), 'Relative deprivation in contemporary South Africa', *Journal of Social Psychology*, vol. 136, nr. 3, p. 381-398.
- BAKKER, e.a. (1997), 'Maten voor prestige, sociaal-economische status en sociale klasse voor de Standaard Beroepen Classificatie 1992', vol. 40, nr. 1, p. 1-22.
- BENDIX, R. & LIPSET, SEYMOUR M. (1974), *Class, status, and power: social stratification in comparative perspective*. Routledge and Kegan Paul: London.
- BERTING, J. (1985), *Stratificatie-onderzoek en maatschappijbeelden*. AS Working Papers, nr. 1, Erasmus Universiteit, Rotterdam.
- BERTING, J., STEIJN, A.J. & DE WITTE, M.C. (1986), *De beoordelaar beoordeeld. Verslag van het Prebasmo-onderzoek naar rechtvaardigheidsoordelen, maatschappijbeelden en beoordeling van beroepsgroepen*. Vakgroep Algemene Sociologie, Erasmus Universiteit, Rotterdam.
- CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK (1994), *Standaard beroepenclassificatie (diskette)*. Voorburg/Heerlen.
- CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK (1997), *De Standaard beroepenclassificatie 1992 en sociale stratificatie (diskette)*. Voorburg/Heerlen.
- CLARK, T.N. & LIPSET, S.M. (2001), *The breakdown of class politics. A debate on post-industrial stratification*. London: Johns Hopkins University Press.
- CROSBY, F. (1976), 'A model of egoistical relative deprivation', *Psychological Review*, vol. 83, nr. 2, p. 85-113.
- DE JONGE, J., LANDEWEERD, J.A. & VAN BREUKELLEN, G.J.P. (1994), 'De Maastrichtse Autonomielijst: achtergrond, constructie en validering', *Gedrag en Organisatie*, vol. 7, nr. 1, p. 27-41.
- DE LA REY, C. & RAJU, P. (1996), 'Group relative deprivation: cognitive versus affective components and protest orientation among indian south africans.', *Journal of Social Psychology*, vol. 136, nr. 5, p. 579-589.
- DE WITTE, H. (1990), *Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- DE WITTE, H. (1993), 'Verschillen in conservatisme tussen arbeiders en bedienden: een interpretatie vanuit het concept persoonlijke controle', *Gedrag en Organisatie*, vol. 2, nr. 21, p. 57-78.
- DE WITTE, H. (1997), 'De ideologische cultuur van arbeiders in Vlaanderen. Een replicatie en uitbreiding op basis van de ISPO-data', *Tijdschrift voor Sociologie*, vol. 18, nr. 1-2, p. 53-78.
- DE WITTE, H. & BILLIET J. (ed.) (1999), 'Economic and Cultural Conservatism in Flanders: In Search of Concepts, Determinants and Impact on Voting Behaviour', in DE WITTE, H. & SCHEEPERS, P., *Ideologie in the Low Countries*, Van Gorcum, Assen, p. 91-120.

-
- DE WITTE, H. & SCHEEPERS, P.L.H. (1999), *Ideologie in the Low Countries*. Assen: Van Gorcum.
- DEN HERTOEG, P.C. (1992), 'De 'IE-18 locus of control'-vragenlijst: betrouwbaarheid en validiteit van een gewijzigde versie', *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, vol. 47, p. 82-87.
- ELCHARDUS, M. & PELLERIAUX, K. (1998), 'De Polis Verdeeld. Hoe De Kiezers Links En Rechts Herdefiniëren', in SWYNGEDOUW, M., BILLIET, J., CARTON, A. & BEERTEN, R. (eds.), *De (on)Redelijke Kiezer. Onderzoek Naar De Politieke Opvattingen Van Vlamingen*, Leuven/Amersfoort, Acco, p. 183-210.
- ERIKSON, R., GOLDTHORPE, J. & PORTECARERO, L. (1979), 'International class mobility in three Western European countries', *British Journal of Sociology*, vol. 30, p. 415-441.
- EVANS, G., HEATH, A. & LALLJEE, M. (1996), 'Measuring Left-Right and Libertarian-Authoritarian Values in the British Electorate', *The British Journal of Sociology*, vol. 47, nr. 1, p. 93-112.
- EVANS, G. ED. (1999), *The End of Class Politics*. New York: Oxford University Press.
- FELLING, A.J.F. & PETERS, J. (1984), 'Conservatisme in Nederland nader bekeken', *Mens & Maatschappij*, vol. 59, nr. 4, p. 339-362.
- FINK, H.C. & HJELLE, L.A. (1973), 'Internal-external control and ideology', *Psychological Reports*, nr. 33, p. 967-974.
- FLEISHMAN, J. A. (1988), 'Attitude Organization in the General Public', *Social Forces*, vol. 67, nr. 1, p. 159-184.
- FRASER, C. & GASKELL, G. (1990), *The Social Psychological Study of Widespread Beliefs*. Oxford: Clarendon Press.
- GALLIE, D. (1983), *Social inequality and class radicalism in France and Britain*, Cambridge: Cambridge University Press.
- GRANT, P.R. & BROWN, R. (1995), 'From ethnocentrism to collective protest: responses to relative deprivation and threats to social identity', *Social Psychology Quarterly*, vol. 58, nr. 3, p. 195-212.
- GREENE, W.H. (1998), *LIMDEP Version 7.0, User's manual*, Econometric Software Inc.
- GUIMOND, S. & DUBÉ-SIMARD, L. (1983), 'Relative deprivation Theory and the Quebec Nationalist Movement. The Cognition-emotion Distinction and the Personal-Group Deprivation Issue', *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 44, nr. 3, p. 526-535.
- HEATH, A., EVANS, G. & MARTIN, J. (1993), 'The Measurement of Core Beliefs and Values: The Development of Balanced Socialist/Laissez Faire and Libertarian/Authoritarian Scales', *British Journal of Political Science*, vol. 24, nr. 1, p. 115-158.
- HEISE, D.R. (1972), 'Employing nominal variables, induced variables, and block variables in path analyses', *Sociological Methods & Research*, vol. 1, nr. 2, p. 147-173.

-
- HOHNER, H.U. (ed.) (1984), 'Personality and Job Conditions: an Analysis of the Interaction Between Perceived Personal Control Variables and Objective Control Patterns.', in KOOPMAN, A. M. & ROE, R. A. (eds.), *Work and Organizational Psychology. European Perspectives*, Swets & Zeitlinger, Lisse, p. 149-175.
- HOUTMAN, D. (1995), 'De ambiguïteit van 'beroepsklasse'. Over de economische progressiviteit en het cultureel conservatisme van 'de arbeidersklasse', *Sociologische Gids*, vol. jg XLII, nr. 95/6, p. 426-444.
- HOUTMAN, D. (2000), *Een blinde vlek voor cultuur. Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorcum.
- KAWAKAMI, K. & DION, K.L. (1995), 'Social identity and affect as determinants of collective action: Toward an integration of relative deprivation and social identity theories', *Theory and Psychology*, vol. 5, nr. 4, p. 551-577.
- KELLY, K.D. & CHAMBLISS, W.J. (1966), 'Status consistency and political attitudes', *American Sociological Review*, vol. 31, nr. 3, p. 375-381.
- KLANDERMANS, B. (1997), *The social psychology of protest*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- KOHN, M. (1977), *Class and Conformity. A Study in Values*. Chicago: The University of Chicago Press.
- KOHN, M. (ed.) (1994), 'Job Complexity and Adult Personality', in GRUSKY, D.B. (ed.), *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective*, Westview Press, Boulder, p. 430-439.
- KOHN, M. (ed.) (1995), 'Social Structure and Personality Through Time and Space', in MOEN, P., ELDER, G., e.a. (eds.), *Examining Lives in Context: Perspectives on the Ecology of Human Development*, American Psychological Association, Washington, p. 141-168.
- KOHN, M. & SCHOOLER, C. (1983), *Work and Personality: An Inquiry into the Impact of Social Stratification*. New Jersey: Ablex Publishing Corporation.
- KOHN, M. & SLOMCZYNSKI, M. KAZIMIERZ (1990), *Social Structure and Self-direction*. Oxford: Basil Blackwell Inc.
- KRAAYKAMP, G.E.A. (1989), 'Beroepsklasse en beroepsprestige als verklaring voor inkomen, ongelijkheidsopvattingen, politiek vertrouwen en politieke apathie', *Mens & Maatschappij*, vol. 64, nr. 1, p. 42-65.
- LEFCOURT, H.M. (1976), *Locus of control. Current trends in theory and research*. New York: John Wiley & Sons.
- LEVENSON, H. & MILLER, J. (1976), 'Multidimensional Locus of Control in Sociopolitical Activists of Conservative and Liberal Ideologies', *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 33, nr. 2, p. 199-208.
- LIPSET, S.M. (1959), 'Democracy and Working-Class Authoritarianism', *American Sociological Review*, vol. 24, p.482-502.
- LIPSET, S.M. (1983), *Political man: the social bases of politics*. London: Heinemann.
- MARTIN, J. (1982), 'The fairness of earning differentials: an experimental study of the perceptions of blue collar workers', *Journal of Human Resources*, nr. 17, p. 110-122.

- MARTIN, J. & MURRAY, A. (eds.) (1983), 'Distributive Injustice and Unfair Exchange', in COOK, K.S. & MESSICK, D.M. (eds.), *Theories of Equity*. New York: Praeger.
- MEDGYESI, M. (1997), 'Changes of attitude related to inequalities in earnings during the course of systematic change', *Szociologiai-Szemle*, nr. 4, p. 87-108.
- MIDDENDORP, C.P. (1978), *Progressiveness and conservatism. The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*. The Hague/Paris/New York, Mouton.
- MIDDENDORP, C.P. (1991), *Ideology in Dutch Politics. The democratic system reconsidered 1970 - 1985*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- MITCHELL, R.E. (1966), 'Class-linked conflict between two dimensions of liberalism-conservatism', *Social Problems*, vol. 13, p. 418-427.
- MOLNÁR, H. (1999), *Social class, political attitudes and political orientations*. Nijmegen: SOCON.
- MOLNÁR, H., SCHEEPERS, P. & FELLING, A.J.F. (eds.) (1994), 'Cultureel Conservatisme En Economische Progressiviteit Onder Arbeiders. Lipsets Thesen Getoetst in Zes Landen.', in DE WITTE, H. (ed.), *Op Zoek Naar De Arbeidersklasse. Een Verkenning Van De Verschillen in Opvattingen En Leefstijl Tussen Arbeiders En Bedienden in Vlaanderen, Nederland En Europa*. Leuven: ACCO, p. 215-243.
- O'KANE, J.M. (1970), 'Economic and noneconomic liberalism, upward mobility potential, and catholic working class youth', *Social Forces*, vol. 40, nr. 4, p. 499-506.
- PETTA, G. & WALKER, I. (1992), 'Relative deprivation and ethnic identity', *British Journal of Social Psychology*, vol. 31, nr. 4, p. 285-293.
- PFRANG, H. & SCHENK, J. (1988), 'Generalisierte Kontrollüberzeugungen als verdeckte politische Einstellungen', *Zeitschrift für Sozialpsychologie*, p.193-201.
- PHARES, E.J. (1976), *Locus of Control in Personality*. Canada: General Learning Press.
- ROSS, C.E. & MIROWSKY, J. (1991), 'Eliminating defense and agreement bias from measures of the sense of control: a 2 x 2 index.', *Social Psychology Quarterly*, vol. 54, p. 127-145.
- ROTTER, J.B. (1966), 'Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement', *Psychological Monographs: General and Applied*, vol. 80, nr. 1, p. 1-28.
- RUNCIMAN, W.G. (1966), *Relative deprivation and social justice: a study of attitudes to social inequality in twentieth-century England*. New York: Routledge and Kegan Paul New York.
- RUNCIMAN, W.G. (ed.) (1969), 'Relative Deprivation. Attitudes to Class and Status Inequality in England.', in HELLER, C.S. (ed.), *Structured Social Inequality. A Reader in Comparative Social Stratification*. London: Collier-Macmillan Ltd., p. 226-235.
- RUNCIMAN, W.G. (1993), *Relative Deprivation and Social Justice*. Ipswich, Suffolk: Ipswich Book Co. Ltd.
- SCHEEPERS, P., EISINGA, R. & VAN SNIPPENBURG, L. (1992), 'Working-class Authoritarianism: Evaluation of a Research Tradition and an Empirical Test', *Netherlands Journal of Social Sciences*, vol. 28, nr. 2, p. 103-126.
- SEEMAN, M. (ed.) (1982), 'A Prolegomenon on Empirical Research Regarding Anomie', in SHOHAM, S.G. & GRAHAME, A. (eds.), *Alienation and Anomie Revisited*.

Tel Aviv: Ramot Publishing Co., 280p.

- SILVERN, L.E. & NAKAMURA, C.Y. (1971), 'Powerlessness, Social-Political Action, Social-Political Views: Their Interrelation among College students', *Journal of Social Issues*, vol. 27, nr. 4, p. 137-157.
- SROLE, L. (22 July 1983), *Anomie and anomia: Theories, findings and trends on their genesis and consequences*. Washington: Paper presented at the The World Federation of Mental Health Biennial Congress.
- STEIJN, B. & DE WITTE, M. (1992), *De Januskop van de Industriële Samenleving: technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig*. Samsom: Alphen aan den Rijn.
- STOUFFER, S.A. e.a. (1959), *The American Soldier: Adjustment During Army Life*. Princeton (N.J.): Princeton University Press.
- SVALLFORS, S. (1991), 'The politics of welfare policy in Sweden: structural determinants and attitudinal cleavages', *British Journal of Sociology*, vol. 42, nr. 4, p. 609-634.
- THOMAS, E.L. (1970), 'The I-E-scale, ideological bias, and political participation', *Journal of Personality*, vol. 38, nr. 2, p. 273-286.
- VANNEMAN, R. & PETTIGREW, T. (1972), 'Race and relative deprivation in the urban United States', *Race*, vol. 13, nr. 4, p. 461-486.
- WALKER, I. & PETTIGREW, T.F. (1984), 'Relative deprivation theory: an overview and conceptual critique', *British Journal of Social Psychology*, nr. 23, p. 301-310.
- WRIGHT, E. O. (1985), *Classes*. Londen: Verso.

